

ԲԻՉՉԻՈՒԱ

ԱՌ ՏԻԿԻՆՆ ՎԻՐԳԻՆԻԱ ԱՆՍԸԼՈՅ

Գրուածքս կրկին կարդացի ու վախով հրամանքիդ կ'ընծայեմ . սակայն ո՞վ կըրնայ լաւագոյն զայն յարգել :

Հրամանքդ թանձր վիպասանութիւններ կամ երկայն թատերերգութիւններ չես սիրեր . իմ զիրքս ոչ թատերերգութիւն է և ոչ վիպասանութիւն : Պարզ պատմութիւն մ'է պատմելիքս . անանկ պարզ՝ որ թերեւս ոչ որ համարձակած է այսպիսի ամփոփ նիւթի ձեռք զարնել : Գիւցազնս ոչինչ բան մի է . բայց այս ըսելովս չեմ՝ ուզեր պակասութիւնը իր վրայ ձգել . Աստուած պահէ : Եթէ երկասիրութեանս գործը մեծ երեւոյթ չունի՝ մտածութիւնը մեծ է , նպատակը բարձր է , և եթէ այնմ չեմ հասած՝ կարողութեանս նուազութիւնն է պատճառը : Եթէ ընդունելի անցնի, անշուշտ եմ թէ մէջի գտնուած խորունկ ու համադրական պատճառաբանութիւններովն օգտակարալ կ'ըլլայ . և բարեմտութեամբ մը քան լթէ ունայնասիրութեամբ ինծի հաւանական կ'երեւայ որ եթէ ռամիկ ընթերցողներէն շատերը մէկգի ձգեն ու արհամարհեն , բայց գոնեա ոմանց հաճոյ պիտի ըլլայ , ոմանց ալ օգտակար :

Ճշմարիտ դէպքեր ալ հրամանքիդ ախորժելի են . ասոր վրայ կրնաս ապահով ըլլալ , և ընդունէ անոնց տեղ որ թերեւս ցաւիս բաւականապէս չգտնելովդ այս իմ հատորիկիս մէջ :

Միտքդ է այն բարի ու շնորհալից խաթունը՝ Շարնէի կոմսուհին , որ դեռ քանի մ'ամիս է վախճանեցաւ . ցաւագին մը տածութեամբ սքողեալ նայուածքը այնպիսի երկնաւոր կրկին դրոշմ մ'ունէր՝ որ հրամանքդ ալ զարմացած էիր : Սիրտդ կը բացուէր երբ այն վճիտ ու անուշ նայուածքը գորովանօք վրադ պարտցուցած ժամանակ կենար ու անշարժ դիտէր . այն նայուածքն ուսկից ամենքն ակամայ աչքերնին կը բաժնէին ու մէկէն անձկանօք նորէն իրեն կը ձգուէին . այն նայուածքն

որ նախ օրիորդի մը նայուածքին պէս երկշոտ էր , յետոյ տեսար որ կենդանացաւ՝ բորբոքեցաւ , կայծակ կը ցատքեցընէր , և յանկարծ ուժոյ՝ արիութեան ու անձնանուիրութեան զգացմունքներ յայտնի ըրաւ . աղէկ ուրեմն , այն նայուածքը բո՞ւ վանդակ կին ըսել էր : Այս կինը անհաւատալի խառնուրդ մ'էր քաղցրութեան և յանգղնութեան , տկարութեան զգայարանաց և հոգւոյ հաստատամտութեան . կատաղի մատակ առիւծ մ'էր որ տղու մը խօսքով կը հանդարտէր , վախկոտ աղանի մը , բայց սիրովը՝ մայրական սիրովն ըսել կ'ուզեմ՝ աներկիւղ նաև 'ի կայծականց :

Ես այսպէս ճանչցայ զինքը , ինծմէ շատ առաջ ուրիշներն ալ նոյնպէս ճանչցեր էին , երբ որդիական ու վերջը հարսնութեան պարտքերովը բորբոքած էր հոգին : Ես հոս վառ ախորժ մը կը զգամ այս աղանի ստեղծուածոյն վրայ խօսած ժամանակս , բայց շատ քիչ առիթ պիտի ունենամ մէյմ'ալ զինքն յիշելու : Պատմութեանս գլխաւոր դիւցազն ինքը չէ :

Պելըվիլ , անգամ մը իրեն այցելութեան գնացած ժամանակդ , ուր որ բոլորովին հաստատուած էր՝ էրկանը գերեզմանին հոն ըլլալուն պատճառաւ , (ուր է նաև հիմա իրն ալ) , շատ մը նորօրինակ բաներ զարկին աչքիդ . նախ ճերմակ մաղերով ծեր սպասաւոր մը որ սեղանին վրայ քովը նստեր էր . և մասնաւորապէս զարմացար տեսնելով անոր անկիրթ ձեւերով ու հասարակ կերպերով կոմսուհւոյն աղջկանը խնամակալութիւն ընելն , ու չքեղ և զարդարուած օրիորդին՝ որ մօրը պէս գեղեցիկ էր , ակնածութեամբ ու մեծարանօք կնքահայր կոչելով՝ ծերոյն պատասխան տալը . և իրաւքնէ իր սանն էր :

Թերեւս միտքդ է ճոխ դրամի մէջ ամփոփուած չորցած ու գունաթափ ծաղիկ մ'ալ , ու ինչ նշխար ըլլալն հարցուցած ժամանակդ՝ խեղճ այլոյն դէմքին ցաւագին զգացմունքը : Կարծեմ թէ հարցմունքիդ պատասխան իսկ չտուաւ . վասն զի ժամանակի կարօտ էր , և երկրորդ որ անտարբեր նիւթ մը չէր :

Նոյն պատասխանն ես այսօր կ'ուզեմ տալ հրամանքիդ : Մտերմութիւն ունենալովս այն պատուական խաթունին հետ՝ այլ

և այլ անգամ ծերունի սպասաւորին և իր մէջը այն դրամոյն առջեւը նստած, երկուքին բերնէն ալ չորցած ծաղկին վրայ անանկ երկայն ու մանրամասն դէպքեր լսեր եմ, որ սիրտս սաստիկ շարժեր է: Շատ ատեն քովս պահէր եմ կոմսին ձեռագիրները, թղթակցութիւններն ու բանտին մէջ լաթի ու թղթոյ վրայ ըրած կրկնադրի օրագրութիւնները. ջատագովական ու պատմական վաւերական գրուածքներ ալ պակաս չեմ ունեցած:

Այլ և այլ դէպքերն ուշադրութեամբ միտքս պահէր, ձեռագիրները խնամով քններ, թղթակցութիւններուն ալ յարգի կտորները առանձին հաւաքեր եմ. իսկ օրագրութիւնները՝ բոլորովին խանդիս բորբոքմանը պատճառ անոնք եղած են. և եթէ կարենայի բանտարգելոյն այս ամեն յիշատակները աչքիս առջև ունեցած ժամանակս կրած զգացմունքներս հրամանքիդ հոգւոյն խորն ալ թափանցել, 'ի զուր վախցած կ'ըլլայի գրքիս ինչ բաղդ ունենալուն վրայ:

Գեռ խօսք մ'ալ ունիմ ըսելիք: Ես այնպիսի ժամանակի մէջ ալ որ՝ ազնուականութեան պատուանդունները դադրած են, իմ դիւցազնիս կոմս մակդիրը պահած եմ, թէ՛ դադդիւրէն և թէ՛ իտալերէն այսպէս կոչուելուն համար: Աս ալ կ'ըսեմ որ մըտքիս մէջ անունն ու պատուանդունը անբաժանելի կերպով միացած են. բայց գրչիս տակն ինչպէս եկեր է՝ անանկ առաջ գնացեր եմ:

Հիմա որ իմացար, խաթուն, ալ գրքիս մէջ բարձր ու մեծ դէպքեր կամ սիրոյ հրապուրիչ վէպեր մի փնտռեր: Ես օգտակար կ'ուզեմ ըլլալ ըսի. իսկ սիրոյ վէպերն որո՞ւ արդեօք կրնան օգտակար ըլլալ: Մասնաւորապէս այս գիտութեան մէջ տեսականէն աւելի փորձառականն ազդու է, և ամենայն ոք իր անձնական փորձովը կ'ուզէ սորովիլ՝ անոր համար ամենքը զուարթութեամբ ընդ առաջ կը վազեն, և բնաւ մէկը չկայ որ ուզէ նոյնը բոլորովին գրքերէ սորվիլ: Ստիպեալ բարոյախօս եղող ֆէմերներուն համար դիւրին է ըսելը. — զգուշացէք այն վտանգէն յորում մենք ատենօք միասուեցանք, — Բայց երիտասարդք չեն ուզեր մտիկ ընել՝ ըսելով. — Թողուցէք որ ձեզի պէս մենք ալ յաղթենք ծովուն. նա,

ւակոծութեան իրաւունքնիս չենք ուզեր կորսնցնել:

Բայց սակայն իմ պատմութեանս մէջ ալ սէր կայ. բայց միայն սէր մէկու մը առ... ըսեմ... չէ, կարգա՛ կ'իմանաս:

Ք.— ՎՄՏԻՓԱԿԻՈՍ ՍԷՆԴԻՆ

Գ Ի Ր Ք Ա Ռ Ա Զ Ի Ն

Ա

Կարողոս վէրամոն Շարնէի կոմսը՝ որոյ անունն անշուշտ ժամանակիս հըմուտ անձինքը դեռ մոռցած չեն, և ըստ պիտոյից դիւրին է կայսերական ոստիկանութեան արձանագրութեանց մէջ գտնելը, 'ի ծնէ շատ յաջողակ էր ուսման. բայց մտաւորական բարձր կարողութեամբ դպրոցներու մէջ զարգանալէն վերջը՝ ձեռնարկութեանց սէր ձգեր էր. առանց շատ դիտողութիւններ ընելու կը հակաճառէր. մէկ խօսքով ըսեմ. աւելի դիտուն պէտք էր ըլլար՝ քան թէ փիլիսոփայ. ինչպէս եղաւ ալ:

Քսանըհինգ տարուան կատարելապէս եօթը լեզու գիտէր. և բոլորովին հակառակ այնչափ յարգոյ լեզուագիտաց որ կարծես թէ այլ և այլ լեզուներ սորվելու աշխատած են միայն իրենց տղիտութիւնն ու խեղճութիւնը յայտնի ընելու համար՝ թէ օտարաց և թէ իրենց հայրենակցացն առջև, — վասն զի կրնայ մէկը շատ լեզուով ալ տըխմար ըլլալ, — Շարնէի կոմսը կարեւորագոյն ուսմունքներ սորվելու համար պէտք եղած պատրաստութիւնները կը տեսներ:

Բազմաթիւ ծառաներ ունէր որոնք վարժապետի պէս մտացը զարգացմանը կը ծառայեցնէր. անոնցմէ ամենն ալ իրենց պաշտօնն, զբաղմունքներն ու մաքրելու երկիրներն ունէին: Գերմանացուց հետ բնազանցութեան կը զրա-

ղէր . Անգղիացւոց ու իտալացւոց հետ քաղաքագիտութեան ու օրէնսգիտութեան վրայ կը խօսակցէր . ամենուն հետ պատմութեան վրայ կը խօսէր , և ինչուան նախնական աղբիւրներն՝ առ Հրէայս , Յոյնս և Հռովմայեցիս առաջ երթալով՝ հարցմունքներ կ'ընէր :

Այսպէս ուրեմն ինքզինքը բոլորովին ծանր տեսութեանց տուաւ ու անոնց վերաբերեալ հարկաւոր ուսմանց ալ փոյթ ունեցաւ : Այլ քիչ ատենէն վախցաւ առջիւր բացուած հորիզոնէն որ հետզհետէ կը լայննար . մտած լաբիւրինթոսին մէջ քայլ առ քայլ գայթիլը տեսնելով , և յոգնելով 'ի զուր տարակուսական ճշմարտութեան մ'ետէն ըլլալէն , պատմութիւնն իբրև մեծ աւանդական սուտ ենթադրեց , ու նոր հիմանց վրայ փորձեց կայացնել . նոր վիպասանութիւն մը ձևացուց զոր գիտունք նախանձով և աշխարհք տգիտութեամբ ծաղր ըրին :

Քաղաքական ու օրէնսգիտական ուսմունքներն աւելի հաստատուն կ'երևէին մտքին , և կը կարծէր թէ շատ վերանորոգութեանց պատճառ կրնային ըլլալ եւրոպայի . իսկ այն ըլլալիքներէն մէկ քանին երբ ուզեց յայտնել ընկերական զեղծմունքը սաստիկ արմատացած տեսնելով վհատեցաւ , վասն զի ընդհանուր մոլար սկզբունք մը տիրած էր . և իմացաւ միանգամայն որ յեղափոխութեան մըրկին Գաղղիոյ մէջ բոլորովին քանդել չկրցածը , ինքն ուրիշ ազգաց մէջէն չէր կրնար ջնջել :

Եւ դարձեալ՝ որչափ անշուշտ իրեն պէս խեղացիներ ու բարեսիրտներ բոլորովին հակառակ տեսութիւններ ունէին : Թէ որ տարակուսի մը համար երկրագնացոյս չորս կողմը կրակ ձգելու ըլլար . . . այս խորհրդածութիւնս պատմական մոլորութենէն աւելի խոնարհեցուց զինքն ու տազնապալից վարանման մէջ ձգեց :

Բնազանցութիւնը՝ գաղափարաց աշխարհքը միայն դեռ հետն ունէր . առնով յեղափոխութիւնները այնչափ ահարկու չէր տեսներ . վասն զի գերմա-

նայի բանաստեղծի մը ըսածին պէս՝ գաղափարներն երևակայական միջոցի մէջ անձայն իրարու կը զարնուին : Փայլուն քան թէ ստոյգ առած մը . համը մտածութիւնը հնչող արձագանգ ունի :

Շարնէ բնազանցութեամբ կը կարծէր թէ բնաւ մէկու մը հանգստութեանը փնաս չըներ , և իր հանգիստը կորսնցուց : Հետապօտելով , հակաճառելով , պատճառաբանութիւնները ներով որչափ այս ուսմանս խորն առաջ գնաց , այնչափ աւելի խաւարի ու խառնակութեան մէջ ինկաւ : Հազիւ թէ քիչ մը կը մօտենար անըմբռնելի ճշմարտութեան՝ յանկարծ առջևէն կը փախչէր կ'անհետանար , և կարծես թէ չըմոյլիկ հրոյ պէս ծաղր ընելով՝ երբեմն երբեմն նորէն կը փախչէր ու կը խաղցընէր զինքը . պայծառ տեսած ժամանակը կը մարէր ու չկարծած տեղէն դարձեալ դուրս կ'ելլէր : Առանց խոնջելու հաստատապէս միտքը դուրս համբերութեամբ ու խոհմութեամբ ետէն իյնալու և ծածկարանին մէջ բռնադատելու . բայց անիկայ մէկէն կը հեռանար . կը փութար ետէն հասնելու , և հազիւ դեռ շարժած ժամանակը բոլորովին աչքէն ալ կը կորսնցընէր : Միտքը կը դնէր թէ բռնեց . կարծէր թէ ձեռքին տակն է , ձեռքին մէջն է . մէյմ'ալ մատերուն մէջէն դուրս կը սահէր , կ'աճէր ու այլ և այլ հակառակ կէտեր կը բաժնուէր : Մտքին հորիզոնին վրայ մի և նոյն միջոցին քսան տեսակ ճշմարտութիւն կը փայլէր . խաբող լապտերներ՝ որ միտքը կը չփոթէին :

Ընդ մէջ Պոսսիւէի և Սբինոզայի , աստուածապաշտութեան և անաստուածութեան , ոգեպաշտից , զգայականաց , հոգեպաշտից , էախօսից , ընտրականաց և նիւթականաց տարուբերելով , միտքը անհուն տարակուսով պաշարուեցաւ , զոր յուսահատաբար կատարեալ ուրացութեամբ լուծեց : Մէկզի ձգեց աստուածաբանից թևահիւս գաղափարներն ու յայտնութիւնը , Լէյպցիցի թանքաւակներն ու Լախսկարգեալ դաշնուկոռքիւնը , Լոբի ըմբռնումն ու խոր-

հրդոյաճուրիւնը, Քանդի որ յիրիւն էն
և որ 'ի մեզ էն, սկեպտիկեանքը, տեսա-
կանքը, փորձականքն, իրականքն ու
թուականքը, դիտողութիւնն ու փորձը,
զգացումնն ու վկայութիւնը, մասնա-
կան ուսմունքն ու ընդհանուր զօրու-
թիւնքն, և թանձր համայնաստուածու-
թեան մէջ ընկղմեցաւ. չուզեց դերա-
դոյն իմացականութեան հաւատալ: Ա-
բարչագործութեան առնչական խառ-
նակութիւնը, գաղափարաց և իրաց մէջ
եղած յարատե հակասութիւնները,
բարեաց և զօրութեանցանհաւասար բա-
ժանմունքը տեսնելով միտքը դրաւ թէ
կոյր նիւթն է միայն ամեն բանի ծա-
ղումն, գործող և ուղղիչ:

Դիպուածն եղաւ իր աստուածը, ոչ-
ինչն՝ յոյսը:

Եռանդեամբ ու գրեթէ մեծամտու-
թեամբ այս ոճոյն հետեւեցաւ, իբրեւ թէ
ինքն եղած ըլլար գոող. կատարեալ ան-
հաւատութեամբն երջանիկ համարելով
ինքզինքը, իբր ազատ յամենայն երե-
րածուի վարանմանց:

Ազգականներէն մէկուն վախճանե-
լովը շատ մը ստացուածոց տէր եղաւ.
ուսմունք, դիտութիւն բոլորովին ծալ-
լեց, որոշեց որ երջանկութեամբ ապրի:

Գաղղիոյ մէջ հիւպատոսութիւն հաւ-
տատուելէն վերջը՝ ընկերութիւնը նոր
շուայլութիւն ու փայլ ստացեր էր. ա-
մեն կողմանէ յաղթական երգեր կը
լսուէին, ու ընդհանուր գինովութեան
մէջ էր թարիզ: Շարնէ աշխարհքի հետ
վերաբերութիւնները շատցուց, հա-
րուստ՝ սիրուն ու փալփլուն աշխարհքի
հետ, լուսաւորեալ շնորհալից ու հան-
ճարեղ աշխարհքի հետ. բայց այն աղ-
մրկայոյզ՝ դատարկ ու զբաղեալ կենաց
մէջ՝ մեծամեծ վայելից ու հաճոյից մէջ,
զարմացաւ երբ տեսաւ թէ երջանիկ չէ:
Միայն կերպով մրմոռողութեան արժա-
նի սեպեց քանի մը պարերգութիւններ,
կանանց պաճուճանքն ու անուշահոտ
բուրմունքները: Իմաստուն ու խոհեմ՝
սեպուած անուանի անձանց հետ փոր-
ձեց մոտերմանալ. սակայն աչքին տկար,
տգէտ ու մոլորութեամբ տողորուած ե-

րեցան ու խղճաց վրանին: — Այս բանս
մարդկային դիտութեան չափազանց
անպատեհութիւններէն մէկն է. մեղի
հաւասար մէկը չենք գտներ. անոնք ալ
որ մեղի չափ գիտեն՝ մեղի պէս չեն գի-
տեր. բարձրացած տեղերնէս ամեն բա-
տորինները խեղճ ու պզտիկ կը տես-
նենք: Ինչպէս իշխանական՝ նոյնպէս
մտաւորական դասակարգութեան մէջ
ալ առանձնութիւնը մեծութեան հե-
տեանք է: Միայնացեալ ապրիլը սաս-
տիկ բարձրանալ ու զողներուն պատիժն
է: —

Մեր փիլիսոփան հետզհետէ նիւ-
թական ու դրական զուարճութիւննե-
րով ուզեց զբաղիլ: Նշանաւոր եղաւ
ինքն ալ, բայց 'ի զուր, անբաւ ծախքե-
րովը՝ զեղխութեամբն ու անմոռ-
թեամբն այն նորածին ընկերութեան
մէջ՝ որ երկայն ժամանակ ուրախութե-
նէ ու հանդէսներէ զուրկ մնացած ըլ-
լալով, դեռ ևս յեղափոխութեան արիւ-
նահեղ պայքարներովն արատաւորած,
ու հռովմէական վայրագութեան հետ-
քերը տակաւին վրան կրելով, առաջին
աշխուժով ինամակալութեան մեծա-
սպաս շուայտութիւնները մոռցնել
տուաւ:

Ձիեր՝ կառքեր ունեցաւ, հասարա-
կաց սեղաններ տուաւ, երաժշտութիւն՝
պար՝ որսորդութիւն անպակաս ըրաւ,
բայց ոչ երբեք վայելք զգաց. կեղծաւոր
բարեկամներ յաղթութիւնները կը բար-
ձրացնէին, տարփածուններ հանգստեան
ժամերուն սէր կը ցուցնէին վրան, ու
րոնց համար ստիպուած էր շատ մը ըս-
տակէ ալ ելլելու, այսու հանգերձ ոչ
բարեկամութեան և ոչ սիրոյ ինչ ըլլալը
գիտցաւ: Ասանկ զուարթ կենաց ամեն
ցոյցերովն ու խեղկատակութեամբ ոչ
միայն սիրտը չբացուեցաւ, այլ և ոչ ան-
գամ մը կրցաւ ժպտիլ. անօգուտ տե-
ղը ընկերութեան մոլար հրապուրա-
նացը մատնեց ինքզինքը. կէսը դուրս՝
կէսը ջրոյ մէջ թաղուած յուշկապա-
րիկը յաւերժահարմն գեղեցկութիւնը
կը ցուցնէր ու մոգական ձայնը կը
հնչեցնէր. սակայն ամբարիշտ փիլի-

սովորան առանց ուղեւորն աչքն 'ի խորս ալեաց կը մխէր հրէշին թեփամորթ մարմինն ու երկճիւղ տտունը տեսնելու համար : Շարնէ ալ չէր կրնար ոչ ճշմարտութեամբ և ոչ մոլորութեամբ երջանիկ ըլլալ . իրեն համար առաքինութիւնն՝ օտար , ախտն՝ անտարբեր բան մ'էր : Գիտութեան ընդունայնութիւնը քններ ու քաղցր անգիտութիւնը կորսնցուցեր էր . յաւիտեան այն դրախտին զուները փակուած էին վրան : Միտք՝ սուտ , հաճոյք՝ խաբող կ'երևէին իրեն : Հանգէսներու գոռում գոչումը կը պարտասեցնէր զինքը . ընկերութեան մէջ ուրիշներէն՝ առանձնութեան մէջ ալ ինքիւրմէ կը ձանձրանար : Խորին տխրութիւն մը տիրեց վրան . որչափ որ փիլիսոփայական հետազօտութիւններէ կը ջանար հեռու կենալ՝ այնչափ աւելի միտքը կը զրաւէին . և այն վայելքն ու զեղխութիւնն որոնց մէջ կ'ուզէր ապրիլ՝ գոգցես կը նսեմացնէին կ'ոչընչացնէին կը մարէին ու պաղ կ'երևցնէին աչքին : Բարեկամներն այնչափ իրենց համար ըրած ծախքերուն փոխադարձ միայն գովեստներ կը հատուցանէին , ու յայտնի կ'ընէին թէ մտքերնին ուրիշ բան չէր՝ բայց եթէ վնասիւք հանգերձ աշխարհիս բարեկեցիկներուն սեղանները վայելել : Հետազօտութեան ոգևոլ ամենայն ինչ լուծելով , ամեն բան իր նախկին տարերացը վերածելով նոր տեսակ հիւանդութիւն մ'ունեցաւ . սոսկալի ու կարծուածէն աւելի սովորական հիւանդութիւն մը , որ ամբարտաւաններուն կը պլլուի՝ որպէս զի խոնարհեցնէ : Բարակաման ասուեղէն զգեստները գոգցես կենդանւոյն բուրդին դարչահատութիւնը կը բուրէին . ճոխ մետաքսեղինաց վրայ դեռ պժգալի շերամներուն քալիլը կը տեսնէր . չքեղ կահկարասիքն , օթոցները , փառաւոր կազմուած զրքերը , գաղտակուր մարդարտէ և փղոսկրեայ սնոտի զարդերն՝ աւերակի կտորուանք կ'երևէին աչքին : Իսկ Մահը , աղտեղի արուեստաւորի մը քրտանցը ներքե բեղնաւորեալ ու գեղեցկացած :

Պատրանքը վերացաւ՝ երևակայութիւնը դադրեցաւ , բայց սակայն յուզմունք պէտք էր սրտին : Շարնէ՝ որ և ոչ մէկ նիւթի մը վրայ կրնար հաստատուն սէր ձգել , ուղեց ամբողջ ժողովուրդ մը սիրել : Մարդասէր եղաւ . ինքզինքը դարձեալ քաղաքագիտութեան տուաւ , այլ գործնականին և ոչ փորձառականին , արհամարհած մարդկանցն օգտակար ըլլալու համար : Գաղտնի ընկերութեանց հետ միացաւ . աղանդաւոր եղաւ , ու այն մոլեւանդն ոգին ջանաց զգալու զոր նախապաշարմունքէ ազատ եղող միտքերն ալ կրնան ունենալ : Վերջապէս դաւակցութիւն մ'ըրաւ . և որո՞ւ դէմ արդեօք . Պոնաբարդի իշխանութեանը դէմ :

Թերևս խորը դիտելով՝ այն հանրական սէրն ու հայրենասիրութիւնը մէկու մը դէմ ունեցած ատելութեանն համար էր . մէկու մը դէմ՝ որոյ փառքն ու երջանկութիւնը զինքը կը նեղէին : Վրայէն հօրենական կոմսութեան պատուանունն առած ըլլալուն՝ խորխտ ազնուականութեամբ չէր ուղեր որ ուրիշ մը պարզ սրտին իշխանութիւն ձեռք ձգելուն համար՝ անպատու հաս կայսր կոչուի :

Ի՞նչ էր դաւակցութիւնը : Հարկաւոր բան չէ : Նոյն ժամանակները դաւակցութիւն պակաս չէր . այսչափ միայն գիտեմ՝ որ ըսածս 1803—1804 կը մտածուէր , բայց չգործադրուեցաւ . ոստիկանութիւնն՝ որ ծածուկ նախախնամութեամբ ապագայ կայսրութեան բաղդին վրայ կը հսկէր , ատենին առջին առաւ : Միանգամայն պատշաճ դատեց չհռչակել ըլլալիքը , և ոչ Նորնելի մարդագետնոյն մէջի գնդակակոծութիւնը : Դաւակցութեան զլխաւոր անձինքն յանկարծակի բռնուեցան , ոմանք նաև տներնուն մէջ , ու առանց դատաստանի դատապարտուեցան , և իրարմէ բաժնուած՝ նոյն ատենուան Գաղղիոյ հիւպատոսութեան 36 նահանգաց այլ և այլ բանտերուն , դղեակներուն ու բերդերուն մէջ ձգուեցան :

Բ

Կը յիշեմ որ իտալիա մտնելու հա-
մար յունական Ալբաններէն անցած
ժամանակս, ես որ աշխարհք պտըտող
եմ, ոտքով քալելով՝ մախաղս ուսս զար-
կած, երկաթապատ գաւազանս ալ
ձեռքս Բոսորեղդոյ բլրոյն մօտ ստուար
հեղեղատի մը քով՝ որ վերէն վազած
սառամանեաց հոսանքն ուռած էր,
խորունկ մտածութեանց մէջ ընկղմած
մնացի։ Հեղեղատին թաւալելու ժամա-
նակ հանած շառաչիւնը, տեղ տեղ ձեւ-
ցուցած փրփրադէզ ջրվէժները, ջրոյն
սև ճերմակ դեղին ու այլ և այլ գոյ-
ներն, որոնք կրախառն հողի խաւերու
և դիւրափուխը կրային քարերու մէջէն
անցած ըլլալն յայտնի կ'ընէին, մաշած
ու փապարեալ մարմարիոններու և կոպ-
ճի ահագին կտորներն՝ որ չէր կրցած
գետնէն խլել, և նորանոր խոխոջանք-
ներով ու սահանքներով զանազան ջր-
վէժներ կը ձեւացնէին։ մէկ կողմանէ
բռնաշունչ քամիէն հոսանքին թափովն
եկած կիսով ջրասոյզ ծառերուն տերև
ներուն ծածանիլը, միւս կողմանէ կու-
տակադէզ ալիքներէ մղուիլը։ դեռ ևս
դալարի թումբերու մասանց ու գետա-
փունքներէ բաժնուած կղզեկաց հեղե-
ղատին երեսը լիւզալն ու ծառերուն
զարնուելով փշրուիլը, ինչպէս նաև ծա-
ռերուն ալ՝ մարմարիոններու և կոպճա-
քարերու մէջէն անցնելու ժամանակ
ջախջախիլը։ բոլոր այս ծփանքը մըն-
չիւնը շառաչը, երկու բարձր ապա-
ռած լեռանց մէջ փակուած տեսարան-
ները՝ քիչ մը ատեն դիւ յուզման ու
մտածութեան մէջ ձգեցին։ Այս հեղե-
ղատին անունն է Գլիւզոն, որուն ե-
ղեղքներէն քերելով մտայ չորս հովիտ-
ներէն մէկուն մէջ, որ նորաղանդից կը
կոչուին, ի յիշատակ ատենօք հոն ապա-
ւինեալ հին վալդէացւոց։ Հեղեղատն
ալ հոս նոյն երազասահ ու խառնակ ըն-
թացքն ու գոչաւոր ձայնը չունէր, այլ
հանդարտ էր։ Ծառերն ու կղզեակներն

անշուշտ հարթ ափանց ու խորշերու մէջ
ձգեր էր։ միակերպ գոյն մ'ատեր, ու
մակերեւոյթն ամենեւին սևութիւն չու-
նէր։ ուժով՝ նազելով և գոգցես պչրա-
նօք կը սահէր, ու պզտիկ գետակ մ'ե-
ղած՝ Ֆէնէսդրէլլոյի որմունքներուն կը
քծնէր։

Այն ատենը տեսայ Ֆէնէսդրէլլոյ ա-
րուարձանը որ անուանի է անանուխի
ջրովն, և մանաւանդ երկու լեռնածայր
բերդերովը, որոնց մէջն է աւանը։ Այս
բերդերը ծածուկ ճամբաներով իրա-
րու հետ հաղորդակցութիւն ունէին, ու
հասարակապետութեան պատերազմնե-
րուն ժամանակ կէս փլփլած էին։ ա-
տնցմէ մէկը նորոգուեցաւ և Բիէմոնդի
տէրութեան Գաղղիոյ ձեռքն անցնելէն
վերջը մէկէն բանտ եղաւ։

Հոս Ֆէնէսդրէլլոյի բերդին մէջ բան-
տուեցաւ ուրեմն Կարողոս վէրամինճար-
նէի կոմսը, իբրև իր երկրին կանոնա-
ւոր ու օրինաւոր կառավարութիւնը կոր-
ծանել փափաքող, և շփոթութեան ու
ահարկութեան պատճառ։ Ահաւասիկ
ուրեմն անջատեալ միանգամայն ուս-
մասէր և վայելք սիրող մարդկանցմէ,
բայց ոչ մէկէն և ոչ մէկալէն զրկուե-
լուն վրայ ցաւած։ առանց մեծ վիշտ մը
զգալու մոռցաւ քաղաքական վերանո-
րոգութեան յոյսը՝ որ քիչ մ'ատեն մա-
շած սիրտը կենդանացուցեր էր։ Բռնի
բայց համակամութեամբ հրաժարեցաւ
հարստութենէն որ ամենայն փայլմամբ
բը չէր կրցած ապշեցնել զինքը։ Թո-
ղուց ձանձցացուցիչ բարեկամները,
խաբող տարփածուններն, ու սկսաւ փա-
ռաւոր ու ընդարձակ պալատին տեղ,
տխուր ու ամայի խցի մը մէջ բնակիլ՝
միակ բանտապան ծառայով։ Բայց ինչ
հոգն էր խցին տխրութիւնն ու ամայու-
թիւնը։ անհրաժեշտ պէտքն հոն կը
գտնէր, իսկ աւելորդէն արդէն ձանձրա-
ցած էր։ Բանտապանն ալ տանելի երև-
ցաւ աչքին։ միայն մտածութիւնը կը ծան-
րանար վրան։ սակայն ասկէ ուրիշ ինչ
պարապմունք կրնար ունենալ։ Արտա-
քին հաղորդակցութենէ բոլորովին կը տ-
րուած էր։ բանտի կանոնաց համեմատ

գիրք գրիչ թուղթ ոչ ունէր՝ ոչ ալ կըրնար ունենալ։ Ատենօք զրկմունք չէր սեպեր այս բանս, այլ ընդ հակառակն ուսմանական ներդրեան մէջ ինկած ըլլալով՝ ինքնին ուսէն թօթուել կը ջանար։ Իսկ այսօր գիրք մը՝ խորհրդատու բարեկամ, մանաւանդ թէ հետը կուռելու թշնամի մը կը սեպէր իրեն։ Աշխարհքէ հեռացած ըլլալուն՝ ստիպուեցաւ անձին հետ հաշտուիլ, և թշնամունքն այսինքն մտածութեանն հետ ապրիլ։ Բայց ինչ դառն ու տանջող մը մտածութիւն որ անդադար յուսահատ վիճակը կը յիշեցնէր, ինչ ցուրտ ու ծանր մտածութիւն իրեն համար որ նախ բնութեան պարզեցնելովը զարդարուած էր, և ՚ի ծնէ ընկերութեան մէջ ընդունելութիւն ու առանձնաշնորհութիւններ գտեր էր, հիմա բանտարգեալ խեղճ ըլլալը. որ պաշտպանի ու օգնականի պէտք ունէր, և չէր հաւտար ոչ Աստուծոյ կարողութեանը և ոչ մարդկանց գթութեանը։ Նորէն ազատիլ ջանաց այն դիւակն մտածութեանն որ կը քարացնէր սիրտը, ու ցնորից մէջ ինկած ժամանակ կ'այրէր կը մըրկէր։ Դարձեալ արտաքին աշխարհքի, նիւթական աշխարհքի հետ ուղեց ապրիլ. բայց մտածէ մէյմը թէ ինչպէս անձուկ էր իրեն համար հիմա այն աշխարհքը։

Շարնէի կոմսին բնակարանը զոգեկին ետևի կողմը հին ու ամուր շէնքի մը աւերակներուն վրայ բարձրացած մասին վրայ էր, որ ատենօք բերդին աղէկ պաշտպանութիւն էր՝ բայց բերդակազմութեան նոր գիւտերէն վերջը երեսէ ձգուած։ Նոր բռած չորս որմունք՝ որոնց վրայէն ջնջուած էին ատենօք նոյն տեղուն մէջ բնակողներուն հետքերը, սեղանատախտակ մը՝ որ պարզ կերակրոյ կը ծառայէր, միակ աթոռ մը՝ որ կարծես կ'ուզէր իմացնել թէ բնաւ ուրիշ մը քովը նստելիք չունէր. ճերմակեղէններն ու զգեստները դնելու արկղ մը. կէս որդնոտ ճերմակ փայտէ նկարուած դարան մը՝ որուն վրայ մէկէն աչքի կը զարնէր դրուած աքաժոռ փայտէ շուրջանակի արծաթապատ հարուստ գլորո,

ցը, (այս էր միայն անցեալ փառաւորութեան մնացորդը)։ Նեղ ու մաքուր մահիճ մը, աւելորդ տեղը պատուհանէն կախուած զոյգ մը կապոյտ կտաւէ վարագոյրեր, գոգցես կծու մը զինքը ծաղրելու համար. վասն զի հաստ վանդակներն ու 10 ոտք բարձրութեամբ առջևը տնկուած պատն ըլլալէն վերջը, ոչ հետաքրքիր աչքերէ վախ կար, և ոչ ալ արևուն բարկացայտ ճառագայթներէն։ Այս էր խցին կահ կարասիքը, որուն տակ ճիշդ նման ուրիշ մ'ալ կար՝ բայց պարապ ու անբնակ, որովհետեւ բնաւ ընկեր չունէր բերդին այս բաժնուած կողման մէջ։ Շարնէի աշխարհքին միւս մասերն էին ձոյլ քարէ կարճ սանդուխ մը որ յանկարծ կը դառնար ու գլեկին հին խրամներէն մէկուն մէջ պզտիկ հարթայատակ գաւթի մը վրայ կը հանէր։ Ասիկայ բանտարգելոյն շրջագայութեան տեղն էր, ուր օրուան մէջ երկու ժամ կրնար հրամանատարին կամ մայն համեմատ չափով ազատութիւն ունենալ։ Հոնկէ լեռանց ծայրերն ու հովտէն վեր ելած շողիները կը տեսնուէին. վասն զի գլեակը վայրագաւթին արևելեան կողմերը զգալի ցած ըլլալով՝ օդ ու արև կ'ընդունէր. իսկ խուցն որ դառնար՝ վսեմ՝ ու գեղեցկազարդ բնութեան մէջ ինքը միայն որմածոյ հորիզոն մը կը տեսնէր, որուն աջ կողմը կ'իյնային Սալիւսեայ կանանչազարդ սիւրուն բլուրները, ու ձախ դին Ասագայ հովտին վերջին կոհակներն ու ֆիարայի գետափունքը. առջևն էր Դուրինի հրաշալի դաշտագետինը, ետևն Ալպեանք՝ ճինեւրայի լեռնէն ինչուան Սընի լեռը բարձր ու սանդխանման ժայռերով անտառներով ու անդունդներով լեցուն։ Իսկ ինքն ուրիշ բան չէր տեսներ՝ բայց եթէ գլխուն վրայ կախուած շրջանակին վրայ միգախառն երկինք մը, գաւթին յատակը, բանտին վանդակները, առջևի բարձր որմը, որուն նեղանալի միակերպութիւնը կը կոտրէր ծայրի պզտիկ պատուհանը, որուն վանդակներուն մէջէն երբեմն երբեմն տխուր ու խոժոռ դէմքով մէկն իրեն կը նայէր։

Ահաւասիկ շուրջ շուրջանակի իրեն զբաղանաց ու զուարճութեան աշխարհքը, յորում սիրտիկ ջանաց խցին պատերուն վրայ ածխով գծեր քաշեց, տարիներու թուականներ ու քանի մը համբանք նշանեց, որ պատանեկութեանը քանի մը երջանիկ ժամանակները կը յիշեցնէին, և յիշատակով աւելի սիրտը կը լքանէին. վերջը սատանայական չար մտածութիւններ սև խորհուրդներով պաշարեցին միտքը, և չտակաց իբրև այլ և այլ առածներ, մօրն ու քրոջ անուններուն քով զանոնք ալ պատին վրայ գրելու: Ուր ուրեմն ախտալից ցնորքներուն ու նեղացուցիչ դատարկութեանն յաղթելու համար չընչին ու տղայական զբաղանաց տուաւ ինքզինքը. փութաց այն ապշութեան մէջ իյնալու որ երկայն բանտարգելոց յատուկ է. ախորժով անոր մէջ թաթխուեցաւ ու ընկղմեցաւ: Գիտնականն՝ ասուեայ ու մետաքսէ լաթերը թել թել ընել սկսաւ. փիլիսոփան՝ յարդէ ու ընկուզի կեղևներէ ցօղուններ ու զարդարուն նաւեր շինեց. հանճարեղն՝ կորիզներով սուլիչ գործիքներ, քանդակեալ գորոցներ ու հիւսուած կողովներ ձևացուց. ու խռովարարն՝ տաբատին փոկերուն առածդական խէժերովը շղթաներ ու ձայն հանող գործիքներ կազմեց. կեցաւ. քիչ մը զարմացաւ շինածներուն վրայ. ետքը մէկէն ձանձրացաւ ու ամենն ալ ոտքի տակ առաւ: Նոր բանի մը զբաղելու համար սեղանատախտակին վրայ հազար ու մէկ անձոռնի ձևեր զրուագեց:

Ոչ երբեք աշակերտ մը իրմէ աւելի համբերութեամբ ու ճարտարութեամբ աշխատած է զրակալը արարական զարդերով բարձրաքանդակներով ու խորաքանդակներով լեցունելու: Պրուքսէլի Գոտրպէքի եկեղեցւոյն շրջանակն, ու Ս. Կուտուլի ամպիոնն ու արմաւենին աւելի ճոխ մը չեն իրեն քանդակներուն քով, որոնք էին իրարու վրայ տներ, ծառերու վրայ ձկեր, զանգակատուններէ բարձր մարդիկներ, տանիքներու վրայ նաւակներ, ջրոյ մէջ կառքեր, գա-

ճաճ բրդեր ու հսկայաձև ճանճեր: Ամենն ալ հորիզոնական՝ ուղղահայեաց՝ խոտորնակի՝ առանց ետևառաջութեան՝ խառնափնդոր, կարծես թէ իրաւցնէ մեհենադրոշմ տառերու քառս մ'էին, որուն մէջէն կը ջանար երբեմն խորհրդաւոր իմաստ մը՝ կապակցութիւն մը՝ դէպք մը հանել. վասն զի ինքն որ այնչափ դիպուածոյ կարողութեանը կը հաւտար՝ կրնար յուսալ ամբողջ քերթուած մը գտնելու փայտէ փորուածքներուն մէջէն, Ռափայելի տուսախի արմատի մը խայտախարիւ երակներուն վրայ ուրուագիծներէն մէկը գտնելուն նման: Զանայ նոր դժուարութիւններ հնարել. առեղծուածներ լուծել, հանելուկներ գուշակել. բայց ձանձրութիւնն՝ անտանելի ձանձրութիւնն այն ծանր զբաղանաց մէջն ալ վրայէն չվերցաւ: Կրնար թերևս նիւթապէս քիչ մը մըտաց ցրումն ունենալ պատէն նայողին դէմքը տեսնելով, բայց երբ քիչ մ'ուշադրութեամբ կ'ուզէր դիտել, անիկայ վանդակներէն ետ կը քաշուէր ու կարծես թէ աչքէն փախչիլ կը ջանար, որով ատելի եղաւ Շարնէի:

Իսկ ինքը Շարնէ դիպուածոյ վրայ անանկ բարի հաւատք ունէր որ անծանօթին քաշուիլը տեսնելով միտքը դրաւ որ բանտին մէջ զինքը դիտող լրտես մ'է, կամ թշուառութեանն ու անարգանացը վրայ զուարճացող հին թշնամի մը: Հարցուց բանտապանին, որ միտքը փոխել ջանալով

— Բարի զաւակ, բարի քրիստոնեայ խալալացի մ'է, ըսաւ, որ ստէպ կ'աղօթէ:

Շարնէ ուսերը թօթուելով

— Ինչո՞ւ հոս եկեր է, հարցուց:

— Կայսրը սպաննել ուզելուն համար:

— Հայրենասէր է ուրեմն:

— Հայրենասէր. ո՞հ, չէ. խեղճ մանչ ու աղջիկ մէյմէկ զաւակ ունէր. հիմա աղջիկը միայն ողջ է, իսկ մանչը Գերմանիա թնդանօթի հարուածով մեռեր է. խեղճ տղայ:

— Ըսել է թէ անձնասէր է, մումուաց Շարնէ:

— Ի՞նչ կը խօսիս . դու դեռ հայր չես , պարոն : Թէ որ իմ պզտիկ Անտոնիկս որ դեռ կաթ կը ծծէ , կայսրութեան շահուն համար , որուն գրեթէ տաքեկից է կաթէ կտրուելու ըլլար . . . Տէր Աստուած : Բայց լուռ կեցիր . Ֆէնէս , դրէլլոյի մէջ կ'ուզեմ որ բանալիները միշտ գօտիէսկախուած ու բարձիստակն ըլլան :

— Ի՞նչ է հիմա այս յանդուգն դաւաճանին զբաղմունքը :

Բանտապանը կէս հենդնական դէմքով

— Ճանճորսութիւն կ'ընէ , ըսաւ :

— Խեղ է ուրեմն , պոռաց Շարնէ :

— Ինչո՞ւ խենդ , պարոն կոմս : Դու որ իրմէ շատ վերջը հոս մտար , կրնայ ըսուիլ թէ փայտի քանդակագործութեան արհեստին մէջ վարպետ ելար : Հաւքերուքիւն :

Բանտապանին վերջի խօսքերն ալ թէպէտ և հենդնական էին , բայց Շարնէ նորէն սկսաւ ձեռագործն առաջ տանիլ ու խորհրդաւոր տառերու ձեւերը լուծել . սակայն աս ալ միշտ տխուր դեղմէր զգացած սաստիկ նեղութեանը դէմ : Ասանկ տղայական զբաղմունքներով ու ձանձրութեամբ ամբողջ ձմեռն անցուց . բարեբաղդաբար քիչ ատենէն նոր զբաղմունք մը պիտի բացուէր առջիւն :

Կը շարունակուի :

Մարդուս և կապկի կազմուածքին մէջ զանազանութիւն մը .

Բնապատումը ոմանք խոնարհութեան քողով ծածկած անհնարին հպարտութեամբ մը ուղեցին սերտ ցեղակցութիւն մը հաստատել մարդուս և կապկի մէջ . ամեն կենդանի՝ նուաստագունէն սկսած կարգի մը վրայ առնելով՝ ըսին , թէ շարունակ կատարելագործութեամբ մը կրնան փոխուիլ ի կապկի , և կապկին ալ ի մարդ :

Այս դրութիւնս կ'ենդանէ զարարչագործութիւնը , և ըստ օրինաւոր հետեւման զԱ-

րարիչն իսկ . և սակայն այսպիսի վարկմամբ իշխեց նիւթապաշտ մը ըսել թէ՝ ո՞ր և է երկնից և երկրի երևոյթներու մեկնութեան ամենեկին պէտք չունի :

Այս դրութեան դէմ նոր ցոյց մը ըրաւ մօտերս Պ . Կրասիովէ , համեմատելով մարդուս բազուկը և դաստակը տափափոր մեծ կապկներուն ծղեաց և դաստակներուն հետ . յայտ է որ բնապատումը այս կապկները մարդակերպ կ'անուանեն :

Անդամազնութիւնն ծանոյց կ'ըսէ Պ . Կրասիովէ մարդուս և մեծագործ կապկին մէջ մեծ և այլատիպ տարբերութիւններ : Կապկներուն բոյթ մատն կը ճկի խոտորնակի բաժանմամբ այն ընդհանուր ջղին ձգմամբ որ զմիւս մատերը կը շարժէ . ըսել է որ անոնց բոյթ մատն չունի մասնաւոր ազատութիւն մը՝ ընդհանուր ձգման շարժմանց հպատակելով . . . Երբէք կապկի մը թաթին վրայ չէ երեցած այն մեծ ազատ ջիղը՝ որով մարդուս բոյթն կը շարժի : . . . Ըստ այսմ՝ կապկներուն ձեռաց կազմութեան մէջ մարդկային ձեռք ձեռացընելու նշմարանք մը չկայ : . . . Աւելի ալ հնդիկ Օրանկին ձեռաց և ոտից վրայ կը տեսնուին զգալի թերութիւններ , որ ըստ արտաքին երևութին աւելի կը նմանի մարդու :

Այս անհամաձայնութիւնն , այսինքն այն անզուգուցութիւնն որ կայ մարդուս և մեծ կապկին նմանակերպ գործարանաց կազմութեան մէջ , ինչպիսիք են ուղեղն և ձեռքն , բացայայտ կը ցուցնէ որ տարբեր յարմարութիւններու և այլ և այլ նւթապատակներու համար եղած են . ամենայն ինչ կապկին ձեռքն մէջն՝ իբրեւ մասնաւոր պատճառ՝ ունի մէկ նիւթական պատշաճութիւն մը առ աշխարհս . ընդհակառակն ամենայն ինչ մարդուս ձեռքն մէջ կը ցուցնէ գերազանց պատշաճութիւն մը մտաւորական վախճանի :

Այս յարմարութիւններն և տարբեր նպատակներն առաջ կը բերեն մարդուս կերպարանաց մէջ գեղեցկութիւն մը , որուն նման չկայ ի բնութեան , և առ որ կրնանք ըսել առանց չափազանցութեան թէ կենդանական տիպն կ'այլակերպի ի նմա :